

Історія

УДК 94(477.51)"1941/1943"

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20401964>**Ніжинський історичний архів в роки Другої світової війни (період німецької окупації): особливості функціонування.****Сидорович Олександр Сергійович,**

доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут»

м. Ніжин, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6022-0396>**Прийнято: 13.05.2026 | Опубліковано: 26.05.2026**

***Анотація.** У статті досліджується діяльність Ніжинського історичного архіву в умовах німецької окупації 1941–1943 рр. На основі матеріалів фонду Ф. Р-4393, що зберігається у відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, проаналізовано становище архівної установи в роки Другої світової війни, особливості її функціонування, кадрове забезпечення, матеріально-фінансовий стан та взаємовідносини з окупаційною адміністрацією. Актуальність теми зумовлена недостатнім рівнем дослідження історії регіональних архівних установ України періоду німецької окупації, а також сучасними викликами, пов'язаними з російсько-українською війною та проблемами збереження архівної спадщини в умовах воєнних дій.*

Ніжинський історичний архів, на відміну від міського та районного архівів, зміг зберегти основну частину документальних матеріалів і продовжив діяльність після встановлення окупаційного режиму. Висвітлено процес пристосування архіву до нових політичних умов, охарактеризовано кадровий склад установи та зміни, що відбулися внаслідок скорочення штату.

Проаналізовано фінансове становище архіву, систему оплати праці працівників та витрати на утримання установи. З'ясовано, що окупаційна адміністрація забезпечувала мінімальне фінансування архіву, одночасно здійснюючи контроль за його діяльністю. Доведено, що, попри складні умови окупації, Ніжинський історичний архів продовжував виконувати свої основні функції та відігравав важливу роль у збереженні історико-документальної спадщини регіону.

Матеріали дослідження дають можливість розширити уявлення про стан архівної справи України в роки Другої світової війни на регіональному рівні та окреслюють перспективи подальшого вивчення діяльності архівних установ на окупованих територіях.

Ключові слова: *Ніжинський історичний архів, архівна справа, Друга світова війна, німецька окупація, архівні фонди.*

The Nizhyn Historical Archive during the Second World War (the Period of German Occupation): Features of Functioning

Oleksandr Sydorovych,

PhD hab. (History), Associate Professor,

Professor of the Department of Social Sciences and Humanities

Separated Subdivision of the National University of Life and Environmental

Sciences of Ukraine «Nizhyn Agrotechnical Institute»

Nizhyn, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-6022-0396>

Abstract. *The article examines the activities of the Nizhyn Historical Archive under the conditions of the German occupation in 1941–1943. Based on the materials of fond F. R-4393 preserved in the Nizhyn Department of the State Archives of Chernihiv Region, the study analyzes the condition of the archival institution during the Second World War, the peculiarities of its functioning, staffing, financial situation, and relations with the occupation administration. The relevance of the topic is determined by the insufficient level of research on the history of regional archival institutions of Ukraine during the German occupation, as well as by contemporary challenges related to the Russian-Ukrainian war and the problem of preserving archival heritage under wartime conditions.*

Unlike the city and district archives, the Nizhyn Historical Archive managed to preserve the majority of its documentary materials and continued its activities after the establishment of the occupation regime. The article highlights the process of the archive's adaptation to the new political conditions, characterizes the staff of the institution, and analyzes the changes caused by personnel reductions.

The financial condition of the archive, the wage system of its employees, and maintenance expenditures are also analyzed. It has been established that the occupation administration provided minimal financial support for the archive while simultaneously exercising control over its activities. The study proves that, despite the difficult conditions of occupation, the Nizhyn Historical Archive continued to perform its main functions and played an important role in preserving the historical and documentary heritage of the region.

The materials of the study broaden the understanding of the state of archival affairs in Ukraine during the Second World War at the regional level and outline prospects for further research on the activities of archival institutions in occupied territories.

Keywords: *Nizhyn Historical Archive, archival affairs, Second World War, German occupation, archival fonds.*

Постановка проблеми. Історія Ніжинського історичного архіву (нині відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині) періоду Другої світової війни є невід'ємною частиною історії архівної справи України. На сьогоднішній день діяльність цієї архівної установи у роки війни залишається недослідженою, досить бідна її історіографія історії архівної справи в Україні цього часу. І це зрозуміло, адже практично всі документи цього періоду довгий час були засекречені, а отже доступ до них був обмежений. Додає злободенності означеному предмету дослідження і сучасна російсько-українська війна. Діяльність архівних установ нашої держави поблизу лінії фронту, проблема евакуації фондів чи навіть діяльність архівів на території окупованій ворогом надають досліджуваній проблемі нової актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на вузьку специфічність теми, у радянський період все ж робилися спроби окреслити загальні контури діяльності архівних установ УРСР. До цих спроб належать праці О. Г. Мітюкова «Радянське архівне будівництво в Україні (1917 – 1973) [15]», видана у Києві 1975 року та «Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) [16]», надрукована у журналі Архіви України того ж 1975 року; дослідження М. Глинського «Архівна справа в західних областях України у роки Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) [12]». Крім того у Києві 1986 року було випущено збірник документальних матеріалів «Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни», у якій наводились документи з історії архівної справи періоду Другої Світової війни [14].

З проголошенням Україною Незалежності ситуація починає змінюватись. Розширюється доступ до архівів, розсекречуються закриті до того архівні фонди. Наслідком стало значне збільшення досліджень з історії

України взагалі і ХХ століття, зокрема. В цей час виходять також і праці присвячені історії архівної справи періоду 1941 – 1945 років. 1991 року у Києві за участю Геннадія Боряка виходить праця Грімстед Патриції Кеннеді «Доля скарбів української культури під час Другої світової війни і винищення архівів, бібліотек, музеїв [13]». 1992 року оприлюднює свою статтю «Архіви на окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни [18]» Пшеничний А. П., 1996 року в Архівах України виходить стаття Л. В. Яковлевої «Діяльність архівних установ Харкова під час нацистської окупації (листопад 1941 р. – серпень 1943 р.) [19]», 2001 року в цьому ж збірнику виходить стаття Г. В. Боряка «Чи не час збирати каміння? Думки з приводу виходу в світ книги «Трофеї війни та імперії...[1]». 2002 року своєрідним підсумком вийшло друком наукове видання «Нариси історії архівної справи в Україні» за редакцією І. Б. Матяш та К.І. Климової [17]. Отже, як бачимо, за роки незалежності певний вклад в дослідження проблеми було зроблено.

Джерельною базою даної роботи є матеріали фонду Ф. Р-4393 «Ніжинський історичний архів», який знаходиться на постійному зберіганні у відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Матеріали фонду датовані 1941 – 1943 роками. Фонд включає в себе 17 справ які містять інформацію про становище архіву в ті часи та відносини архіву з владою.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим слід відмітити, що всі вище перераховані праці висвітлюють історію архівної справи в Україні періоду Другої Світової війни в загальних рисах. Наголос робиться на дослідженні історії центральних архівних установ, а щодо регіональних архівів, то вони, як правило, залишаються поза увагою дослідників.

Таким чином мета даної роботи полягає у вивченні історії становища архівної справи Ніжинщині в часи Другої Світової війни, аналізі

взаємовідносин між Ніжинським історичним архівом та окупаційними властями, висвітленні діяльності архіву.

Для реалізації даної мети було поставлено такі завдання: розглянути становище Ніжинського історичного архіву у 1941 – 1943 рр.; проаналізувати відносини між Ніжинським історичним архівом та окупаційною владою.

Виклад основного матеріалу. Початок німецько-радянської війни для Ніжинського історичного архіву як і для всього тодішнього радянського суспільства був сповнений невизначеності й несподіванок. Радянські війська, у перемозі яких до цього просто ніхто не сумнівався і які мали воювати виключно на території ворога, швидко відступали залишаючи все нові і нові території. До того ж при відступі використовувалася тактика «випаленої землі», згідно з якою на окупованих територіях повинен був лишитися лише той мінімум, який просто неможливо було знищити. В плани знищення, або ж евакуації потрапили також і архівні матеріали, що знаходилися на зберіганні у державних архівах. Згідно з планами радянського уряду вся інформація, яка компрометувала радянську владу, також інформація про особовий склад партійних організацій та стратегічні відомості повинні були бути вивезені, або ж знищені. Так планувалося, проте швидкий наступ німецьких військ і відповідно такий же відступ радянських, плутанина в тилкових структурах та інші моменти не дали можливості здійснити ці плани у повному обсязі. Не зважаючи на ґрунтовну чистку [3, арк. 2], в архівосховищі Ніжинського історичного архіву залишилися документи з якими відтепер потрібно було працювати в нових умовах. Тодішній завідуючий архівом Ф.І. Косенко у доповідній записці до старости міста Ніжина щодо становища архіву зазначав: «Ніжинський архів не зазнав в час відступу більшовиків ніякої руйнації – збереглися навіть описи архівних справ, які передбачалося попалити, але їх приховавав один із співробітників архіву. Архів має велику історичну цінність для історії України, бо в ньому містяться акти і документи з 1700 року і серед

них особливо цікаві матеріали грецького магістрату, колишнього Історико-філологічного інституту князя Безбородька, колишньої Ніжинської гімназії, окружного суду та інших установ дожовтневої доби, а також післяжовтневого часу, аж до приходу германських військ [3, арк. 2]». Таким чином, на початок німецької окупації, в архіві, як ми бачимо, документи в основному збереглися і першочерговим завданням, яке постало перед працівниками архіву стало їх опрацювання, та пристосування діяльності архіву до нового політичного режиму.

Переходячи до конкретного розгляду ситуації в якій опинилися архівні справи на Ніжинщині, зазначимо, що в цей час в Ніжині існувало три архіви: Ніжинський історичний архів, Ніжинський міський архів та Ніжинський районний архів. Доповідна записка завідуючого архівом до Ніжинського старости висвітлює цю ситуацію наступним чином: «На території м. Ніжина є три архіви: Ніжинський історичний архів (Богословський провулок №5), Ніжинський міський архів (вулиця Гоголя №2) та Ніжинський районний архів (вулиця Горячкіна). Міський та районний архіви до цього часу залишалися без догляду та керування, про що я уже вам доповідав [10, арк. 2]». Ця доповідна записка датована 12 січня 1942 року; відтак з моменту окупації м. Ніжина (13 вересня 1941 року) пройшло чотири місяці і весь цей час міський та районний архіви залишилися без догляду та охорони. Відтак Ніжинський історичний архів у порівнянні з міським та районним був у кращому становищі, мав своє приміщення, керівництво та охорону. Станом на 2 січня 1942 року за результатами обов'язкової інвентаризації архів мав:

- Будинок, одна половина кам'яна, а друга дерев'яна на кам'яному фундаменті. Використовувався як канцелярія архіву та квартира.
- Сарай під залізним дахом. Використовувався як приміщення для збереження палива.

- Сарай під залізним дахом. Використовувався як приміщення для збереження утильних матеріалів.
- Будинок церковний на два поверхи (Церква Іоанна Богослова). Використовувався як архівосховище.
- Стелажне обладнання. Використовувалося для розміщення каталогів та архівних справ [5, арк. 9].

Крім того в приміщеннях залишилися: канапа, столи канцелярські (4 шт.), столи для роботи (6 шт.), стільці (15 шт.), шафи для справ та книжок (7 шт.), рахівниця (2 шт.), піч кахельна (переносна) (1 шт.), етажерка (3 шт.), тумба (2 шт.) [9, арк. 4зв.]. Отже, як бачимо, історичний архів був укомплектований для роботи і міг продовжувати свою діяльність.

Відповідно до штатного розпису протягом 1941 – 1942 років в Ніжинському історичному архіві існували такі посади (на першу половину жовтня 1941 року): завідувач (Косенко Федір Іванович), два наукових працівники (Осипова Наталія Іванівна та Пухтинський В'ячеслав Костянтинович), два архівних робітники (Плациндар Михайло Костянтинович та Бальчугів Віктор Васильович), два сторожі (Кресан Ілля Сергійович та Тхоренко Михайло Данилович) і прибиральниця (Олексієнко Марія Федорівна) [6, арк. 2]. В другій половині жовтня особовий склад архіву збільшився на одну одиницю, була введена ще одна посада – сторожа, яким став Шимко Корній Степанович [5, арк. 9]. В першій половині листопада кадрові перестановки серед сторожів продовжувались: Кресан І.С. та Трохименко М.Д. були звільнені, і було взято на роботу Павленко С.І [5, арк. 9]. На жаль більш-менш детальної інформації про працівників архіву не зберіглося. Єдине, що ми маємо, це заяву Пухтинського В.П. про прийняття на роботу та автобіографії сторожів і прибиральниці. Серед них на особливу увагу заслуговує заява наукового співробітника Пухтинського В.П. від 30 вересня 1941 року, яка до того ж містить його автобіографічні дані. Так в

ній говориться: «Стаж моєї роботи, в основному, вчительської, 29 років. Як науковий робітник, я відбув аспірантський стаж по секції історії античної культури при науково-дослідній кафедрі колишнього Ніжинського Інституту Народної Освіти (1926 – 1929 рр.), а 16 грудня 1940 року захистив дисертацію на звання кандидата історичних наук при Київському Державному Університеті. Моя дисертація має назву: «До історії римського нобілітету *Ambitus* часів Римської республіки». В I томі «Наукових Записок Ніжинського Педагогічного Інституту» надруковано мою працю «Гоголь і античність». Крім цього, маю теж ряд надрукованих на машинці і писаних від руки праць [5, арк. 8]». Безумовно наявність кандидата історичних наук на посаді наукового співробітника була для архіву досить цінною. Підтвердження цьому знаходимо і в доповідній записці завідуючого архівом Ф.І. Косенка до міського старости: «Зараз є також потреба у проведенні наукової роботи в архіві. Для цього конче потрібно ввести до штату співробітників архіву ще посаду старшого наукового співробітника. На цю посаду прошу призначити В.К. Пухтинського [4, арк. 2зв.]». Потреба в науковому співробітнику була для архіву актуальною ще й тому, що в цей час до відання історичного архіву потрапили міський та районний архіви, а отже за словами завідуючого: «науковий працівник крім безпосередньої наукової роботи допоможе сучасному складу співробітників архіву упорядкувати колишній міський та районний архіви, а також у збиранні архівних матеріалів, що залишилися по колишніх більшовицьких установах і підприємствах. Архіви міський і районний зараз приєднані до історичного архіву і ними треба керувати [4, арк. 2 зв.]».

Таким чином штат архіву був укомплектований в кількості восьми осіб і міг проводити відповідну роботу. Але на кінець 1941 року ситуація змінилася. Внаслідок скорочень, які проводились за ініціативою міської адміністрації, в штаті залишилось п'ять чоловік, а саме: завідуючий архівом,

науковий робітник (до скорочення їх було двоє), два сторожі і прибиральниця [4, арк. 8]. Отже, працювати залишилися: Косенко Федір Іванович (завідувач), Осипова Наталія Іванівна (науковий робітник), Олексієнко Марія Федорівна (прибиральниця), Шимко Корній Савелійович (сторож), Павленко Степан Іванович (сторож), а, відповідно, Пухтинського В.К., Плациндаря М.К. і Бальчугова В.В. було скорочено [10, арк. 2]. Звичайно, таке скорочення відчутно вдарило по діяльності архіву і в доповідній записці на ім'я Ніжинського старости про скорочення штатів, Косенко Ф.І. зазначав: «...архіви районний та міський розташовані на різних ділянках міста Ніжина (вул. Гоголя 2, та вул. Гарячкіна) без охорони та обслуговування, тому прошу укомплектувати належними штатами, щоб архівні матеріали не були знищені [5, арк. 6]». Можливо, таке питання було розглянуто і взято до уваги, але процес скорочення проходив згідно з поставленими планами і 3 грудня 1941 року Пухтинському В.К., Бальчугову В.В. і Плациндарю М.К. були видані довідки про звільнення з роботи [4, арк. 12, 15, 17]. Причому всі звільнені мали видати підписку в невикористанні без відома архіву тих відомостей, які вони почерпнули з документів під час роботи [3, арк. 16]. Отже скорочення відбулося, штат зменшився і, відповідно, зросло навантаження на тих працівників, що залишилися.

Розглядаючи становище Ніжинського історичного архіву в період 1941 – 1943 років слід також відмітити його зв'язки з місцевою адміністрацією і у фінансовому плані. Судячи з документів цей зв'язок можна назвати двостороннім. Адже, з одного боку окупаційна влада фактично займалася утриманням архіву: видача заробітної плати працівникам, виділення коштів на канцелярські прилади, опалення, поточні ремонти тощо, а з іншого – архів вносив до адміністрації певну суму, яку одержував в результаті стягнення плати за гербовий збір при видачі довідок та інших архівних послуг для населення. Крім того, в результаті скорочення штату працівників архіву,

адміністрація майже в два рази скоротила свої витрати. Якщо до скорочення архівні працівники сукупно отримували у 1941 році – 3100 карбованців [6, арк. 8 – 11], то після скорочення ця сума становила 1800 карбованців на весь архів щомісячно [6, арк. 13]. У січні 1942 року пройшло ще одне скорочення зарплати і тепер завідуючий отримував 600 карбованців, а науковий робітник лише 500 карбованців щомісячно. Відповідно загальна сума виплат заробітної плати на архів становила 1600 карбованців [9, арк. 2].

Щодо витрат на канцелярське приладдя, виготовлення бланків та друк, то на грудень 1941 року було заплановано виділити 150 карбованців, а на перший квартал 1942 року 550 карбованців, тобто, в середньому по 183 карбованців на місяць [5, арк. 1, 5]. На освітлення та опалення планувалося виділити 600 крб. у грудні [5, арк. 1], а на перший квартал 1942 року 900 крб., по 300 крб. щомісячно. На поточні ремонти інвентаря – 50 крб. в грудні 1941 року і по 100 крб. на січень і лютий 1942 року [5, арк. 5]; на господарчі витрати (чистка снігу, сміття, очистку димарів тощо) планувалося 150 крб. на грудень 1941 року і на перший квартал 1941 року – 650 крб [5, арк. 5]. Загалом на утримання архіву (без зарплати) відводилося (грудень 1941 рік – березень 1942 рік) – 9 тисяч карбованців [5, арк. 1, 5].

Розглядаючи прибуткову частину архівних фінансів, яка існувала у формі гербового збору, слід відмітити, що він (гербовий збір) був введений з 9 жовтня 1941 року відповідно до «Проекту тимчасового тарифу по стягненню гербового збору за отримання довідок в архівах міста Ніжина [3, арк. 2]». На жаль інформація про прибутки за гербовий збір не зберіглася, але в фінансових планах планувалося зібрати 50 карбованців за грудень 1941 року і 150 за I квартал 1942 року [5, арк. 5].

Висновки. Отже, діяльність Ніжинського історичного архіву в умовах німецької окупації 1941–1943 рр. засвідчила, що, попри складні воєнні обставини, архів продовжував функціонувати та забезпечувати збереження

документальної спадщини. Встановлено, що значна частина архівних матеріалів не була знищена під час відступу радянських військ, завдяки чому вдалося зберегти цінні документи XVIII – початку XX ст.

Дослідження засвідчило, що Ніжинський історичний архів перебував у кращому становищі порівняно з міським та районним архівами, оскільки мав приміщення, штат працівників і матеріальне забезпечення. Разом з тим скорочення кадрового складу наприкінці 1941 року негативно вплинуло на його діяльність та ускладнило виконання основних функцій. Окупаційна німецька влада забезпечувала мінімальне фінансування установи, водночас здійснюючи контроль за її діяльністю.

Таким чином, діяльність Ніжинського історичного архіву у досліджуваний період відображає складні умови функціонування архівних установ України в період окупації. Матеріали фонду Ф. Р-4393 суттєво доповнюють історію архівної справи України та мають важливе значення для подальших досліджень. Зокрема є всі підстави вважати, що науково-дослідна та довідково-інформаційна діяльність ніжинських архівістів в роки німецької окупації, що залишилась невисвітленою в рамках представленого дослідження, дозволить в майбутньому заповнити лакуни в дослідженнях з історії архівної справи України періоду Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Боряк Г. В. Чи не час збирати каміння? (Думки з приводу виходу в світ книги «Трофеї війни та імперії...») // Архіви України. 2001. № 4–5.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 1.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 2.

4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 3.
5. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 8.
6. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 9.
7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 10.
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 11.
9. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 12.
10. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 15.
11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 17.
12. Глинський М. Архівна справа в західних областях України у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. 1968. № 2.
13. Грімстед П. К., Боряк Г. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни і винищення архівів, бібліотек, музеїв. Київ, 1991.
14. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1986. 387 с.
15. Мітюков О. Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. 1975. № 2.
16. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво в Україні (1917–1973). Київ, 1975. 254 с.

17. Нариси історії архівної справи в Україні / за ред. І. Б. Матяш, К. І. Климової. Київ, 2002. 610 с.
18. Пшеничный А. П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны // Отечественные архивы. 1992. № 4. С. 94–98.
19. Яковлева Л. В. Діяльність архівних установ Харкова під час нацистської окупації (листопад 1941 р. – серпень 1943 р.) // Архіви України. 1996. № 4–6. С. 51–59.